

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew
(Olsztyn)

KSIEGOZBIORY Z ZIEM WSCHODNICH RZECZYPOSPOLITEJ. STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

Księgozbiory w granicach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej stanowią obecnie wspólne dziedzictwo kulturalne czterech graniczących ze sobą państw: Litwy, Białorusi, Ukrainy i Rosji, a nawet w pewnym stopniu Łotwy i Estonii. Odbiła się w nich splatająca się na przestrzeni wieków niełatwa historia. Maria Kocójowa we wstępie do *Przewodnika po zbiorach rękopisów w Wilnie* napisała, że *Kolekcje archiwalne i biblioteczne są znakomitymi rzecznikami prawdy historycznej, zawierają bowiem dowody rozwoju nauki, kultury, polityki, a też przyjaźni czy waśni między społeczeństwami; pozwalają na wyjaśnienie genezy wydarzeń, odszukanie motywacji, zrozumienie skutków*¹.

Jeśli chodzi o ziemie wschodnie Rzeczypospolitej, to nie ma gruntownego opracowania historii bibliotekarstwa na tym obszarze. Dotychczas doczekały się opracowania tylko najważniejsze placówki, najbardziej zasłużone dla rozwoju nauki i kultury, takie jak fundacyjna Biblioteka Ossolińskich, Wiktora Baworowskiego, niektóre prywatne np. historyka – archiwisty ze Lwowa Aleksandra Czołowskiego, czy klasztorne, np. benedyktynek z Nieświeża². Ale wielu z nich losy i stan zachowania zbiorów jest wciąż dopisywany.

¹ *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, oprac. M. Kocójowa, Kraków 1993, s. V-VI.

² J. Gwioździk, *Staropolski księgozbiór panien benedyktynek z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*, [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały z międzynarodowej sesji*. Olsztyn 6-7 października 1994, Warszawa 1995. Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria B. Wspólne Dziedzictwo. Ministerstwo Kultury i Sztuki Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, s. 101-110.

Wielowiekowe rozproszenia spowodowały, że często jedynym śladem po księgozbiorach jest zachowana dokumentacja, inwentarze i katalogi, zarówno rękopiśmienne jak i drukowane. Dlatego tak ważne jest jej poszukiwanie, opisanie i opublikowanie. Prowadzą je instytucje takie, jak: Biblioteka Narodowa, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Polskie Towarzystwo Bibliologiczne, Zakład Bibliografii Polskiej im. Karola Estreichera sen. (dziś Centrum Badawcze Bibliografii PolskiejEstreicherów), uczelnie, osoby prywatne.

Biblioteka Narodowa zgodnie ze statutem, rejestruje polonika i prowadzi badania nad spuścizną piśmienniczą Polaków. Intensyfikacja prac nad dziedzictwem naszym za wschodnią granicą nastąpiła dopiero w końcu lat osiemdziesiątych XX w. Pod patronatem Pracowni Dokumentacji Księgozbiórów Historycznych wykonano prace inwentaryzacyjne Biblioteki Stanisława Augusta Poniatowskiego, znajdującej się w Centralnej Bibliotece Naukowej Ukrainy im. W. Wernadskiego w Kijowie³. Dzięki umowie podpisanej w 2009 r. między Biblioteką Narodową w Warszawie i Rosyjską Biblioteką Narodową w Sankt Petersburgu będzie możliwa szczegółowa rejestracja i opis rękopisów z Biblioteki Załuskich, wywiezionych na rozkaz cesarzowej Katarzyny II po Powstaniu Kościuszkowskim, bo jak pamiętamy tylko część księgozbioru wróciła do Warszawy po układzie ryskim. Już wcześniej pracownicy Działu Rękopisów i Starych Druków Biblioteki Narodowej, w ramach dwustronnej umowy, wyjeżdżali do Petersburga w celu przeprowadzenia kwerend naukowych. Ważna jest również współpraca Biblioteki Narodowej i innych bibliotek w zakresie wymiany publikacji, wśród których są małonakładowe, trudno dostępne pozycje zawierające cenne informacje o księgozbiorach na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Można wśród nich wymienić serię *Zdabytki. Dokumental'nija pomniki na Bielarusi* wydawaną od 1995 r. przez Ministerstwo Kultury i Druku Republiki Białoruś i Narodową Bibliotekę Białorusi a zawierającą materiały o najcenniejszych zbiorach Biblioteki a także rezultatach poszukiwań za granicą, czy serię *Kollekcji. Knigi. Awtoграфы* wydawaną od 1989 r. przez Bibliotekę Publiczną im. M.E. Sałykowa-Szcziedrina (obecnie Rosyjska Biblioteka Narodowa). Na przykład w drugim numerze wydawnictwa znalazł się cenny artykuł Marii Tkaczenko o kalendarzach z księgozbioru króla Jana III Sobieskiego, które były w Bibliotece Załuskich (s. 73-82). Ważnym źródłem informacji o losach ksiąg z polskich bibliotek są katalogi opracowywane przez pracowników najważniejszych placówek w Rosji. Jelena A. Sawieljewa opracowała *Knigi z biblioteki Polskiego króla Sigizmunta II Augusta* (Sankt Petersburg 1995). Katalog zawiera opis 97 pozycji (w 68 woluminach) wcześniej należących do króla Zygmunta Augusta, które wraz ze zbiorami Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego trafiły do Wileńskiej Akademii Duchownej a następnie po roku 1833 do Rzymsko-Katolickiej Duchownej Akademii w Sankt Petersburgu⁴. Po zamknięciu Akademii w 1927 r.

³ Nazwę i status biblioteki na narodową zmieniono 5 kwietnia 1996 r., obecna nazwa Biblioteka Narodowa Ukrainy im. W.I. Wernadskiego.

⁴ O wywozie zbiorów bibliotecznych Radziwiłłów z Nieświeża do Petersburga, zob. m.in. M. Nikalaeu, *Ekzemplary Radzivilauskaj Biblii 1563 g. u piecjarburgskich schowiszczch*, [w:] *Badania księgozbiórów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn 6-7 października 1994 r.*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 1995. Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria B. Wspólne Dziedzictwo. Ministerstwo Kultury i Sztuki Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą.

przekazano je do Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk. Doczekała się także opracowania pierwsza Nieświeska Biblioteka Ordynacji Radziwiłłów, którą wywieziono w 1772 r. do Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. Jej zawartość prezentują dwa wydania katalogu, pierwsze w 1999 r.⁵, drugie poprawione i uzupełnione przez Olgę V. Gusiewą i Jelenę V. Komisarową w 2005 r. Również katalogi wydawane przez pracowników bibliotek ukraińskich są cennym źródłem do rekonstrukcji zawartości dawnych księgozbiorów i stanu ich zachowania. Na przykład z publikacji *Katalog paleotipov z fondov Lvovskoj naucznoj Biblioteki im. W. Stefanyka AN USSR* dowiadujemy się o drukach będących w posiadaniu Wiktora Baworowskiego⁶.

W 1990 r. utworzono urząd Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, który w swoich ramach wyłonił Zespół do spraw bibliotek mający m.in. zająć się gromadzeniem odpowiednich materiałów. Dzięki staraniom Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Za Granicą w archiwum jego Biura przy Ministerstwie Kultury i Sztuki został zdeponowany zespół kserokopii dokumentów znajdujących się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Rosji w Sankt Petersburgu a dotyczący księgozbiorów wchodzących w skład skonfiskowanych majątków uczestników Powstania Listopadowego, podporządkowanych wyrokom władz carskich. W 1996 r. w serii Polskie Dziedzictwo Kulturalne serii B: Wspólne Dziedzictwo, ukazała się dokumentacja dotycząca księgozbiorów skonfiskowanych dwom arystokratom polskim: Eustachemu Kajetanowi Sapieszce (1797-1860) i Wacławowi Sewerynowi Rzewuskiemu (1785-1831)⁷. Opracowanie składa się z części wprowadzającej, w której przedstawiono cel publikacji, tło historyczne (Powstanie Listopadowe), biografie Sapiehy i Rzewuskiego i ich przedstawienia portretowe, głównej – odczytane wpisy z dokumentów poprzedzone ich opisem oraz zasadami przyjętymi przy ich opracowaniu, indeksu nazwisk i ostatniej – faksymile kserokopii dokumentów oryginalnych. W 2000 r. w serii C: Materiały i Dokumenty została wydana cenna publikacja opracowana przez Zofię Strzyżewską, dotycząca skonfiskowanych po powstaniu listopadowym zbiorów warszawskich: Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁸.

Penetrację archiwów za wschodnią granicą umożliwiły postępujące od połowy lat osiemdziesiątych XX w. zmiany polityczne w ZSRR a także intensyfikacja różnych form kontaktów kulturalnych Polski z Białorusią, Ukrainą i Litwą. Dotychczasowe badania dowodzą, że dokumentacja dotycząca polskiego dziedzictwa jest bardzo rozproszona a miejsca przechowywania bardzo różne, o czym mogła się przekonać m.in. Urszula Paszkiewicz.

⁵ *Sobranije polskich staropieczatnych knig v slavijskom fondie BAN*, Sankt-Pietierburg 1999: vyp. 1: *Niesvizskaja ordynatskaja biblioteka Radziwillov*, sost. O. V. Gusieva, E. V. Komissarova; 2 izd. ispr. I dop., Sankt-Pietierburg 2005.

⁶ *Katalog paletipov iz fondov Lvovskoj naucznoj Biblioteki im. V. Stefanyka AN USSR*, Kijev 1986.

⁷ J. Wojakowski, *Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797-1860) i Wacława Seweryna Rzewuskiego (1785-1831)*, Warszawa 1996. Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria B. Wspólne Dziedzictwo. Ministerstwo Kultury i Sztuki Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą.

⁸ Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego i Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Materiały i dokumenty z archiwów rosyjskich*, Warszawa 2000. Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Seria C. Materiały i Dokumenty. Ministerstwo Kultury i Sztuki Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą.

Jako pracownik Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą podjęła się ogromnego przedsięwzięcia, rejestracji inwentarzy i katalogów bibliotek powstałych w Polsce i na ziemiach należących w przeszłości do państwa polskiego⁹.

Ukazały się już cztery dopełniające się spisy inwentarzy i katalogów bibliotek instytucjonalnych i prywatnych powstałych na ziemiach wschodnich należących w przeszłości do państwa polskiego autorstwa Urszuli Paszkiewicz, wydane w latach 1996-2006 przez Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą w serii Polskie Dziedzictwo Kulturalne, serii B: Wspólne Dziedzictwo. Były to: *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553-1930)* [T. 1.]¹⁰; *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510-1939)* [T. 2.]¹¹ i *Suplement* [T. 3]. *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 r. Suplement 1*¹² i *Suplement 2*. (2006) i wreszcie współautorstwo z Hanną Łaskarzewską, Januszem Szymańskim i Stanisławem Waligórskim *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, pod redakcją naukową profesor Barbary Bieńkowskiej¹³.

Plon dwudziestu zmuśnych i czasochłonnnych poszukiwań U. Paszkiewicz został doceniony przez bibliotekoznawców i badaczy w kraju i za granicą jako bardzo ważne źródło do dziejów kultury. Na ich podstawie można bowiem ustalić geografę i liczbę bibliotek, ich typy, wielkość zbiorów a nawet formy gromadzenia i udostępniania. To bogactwo informacji zarejestrowanych przez Urszulę Paszkiewicz, dokładnie zbadanych i osadzonych w określonych realiach politycznych, społecznych i kulturalnych pomoże odtworzyć historię bibliotek. Elżbieta Słodkowska napisała, że już zarejestrowanie przez Paszkiewicz *inwentarzy z takich małych miejscowości pozwala stwierdzić, że gromadzenie książek na ziemiach wschodnich, szczególnie w XIX w., należało do częstych zjawisk, a zasięg kultury czytelniczej obejmował rozległe obszary*¹⁴. Opublikowane spisy służą także pomocą w planowaniu i realizacji polityki ochrony dóbr kultury (książki i kolekcje przemieszczone i przejęte

⁹ Obecnie dr Urszula Paszkiewicz jest już na emeryturze, ale dzięki grantom Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego kontynuuje badania.

¹⁰ E. Paszkiewicz, *Inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, t. 1 *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553-1939)*, Warszawa 1996.

¹¹ U. Paszkiewicz, *Inwentarze i katalogi z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: (spis za lata 1510-1939)*, Warszawa 1998. *Polskie Dziedzictwo Kulturalne*. Seria B. Wspólne Dziedzictwo. Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą; rec.: J. Sikorska-Kulesza, „*Studia Źródłoznawcze*” 39 (2001), s. 205-206; K. Małczyńska, „*Roczniki Biblioteczne*” 43 (1999), s. 121-123; M. Wrede, „*Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej*” 1 (1999), s. 39-40.

¹² U. Paszkiewicz, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 r. Suplement 1*, Warszawa 2000; *Polskie Dziedzictwo Kulturalne*, seria B. Wspólne Dziedzictwo. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą; rec. t. 1, 2 i 3 E. Słodkowska, „*Roczniki Biblioteczne*” 45 (2001), s. 305-311.

¹³ *Biblioteki na Wschodnich Ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, red. B. Bieńkowska, oprac. U. Paszkiewicz, H. Łaskarzewska, J. Szymański, S. Waligórski, Poznań 1998. *Polskie Dziedzictwo Kulturalne*. Seria B. Wspólne Dziedzictwo, Ministerstwo Kultury i Sztuki. Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą.

¹⁴ E. Słodkowska, op. cit., s. 308.

w wyniku II wojny światowej) i wzajemnej współpracy kulturalnej Polski z Białorusią, Litwą, Ukrainą i Rosją.

Współpraca ze wschodnimi sąsiadami prowadzona jest po podpisaniu traktatów, na podstawie Porozumień i umów dwustronnych wynegocjowanych przez Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą¹⁵. W wyniku odpowiednich zapisów w dokumentach, możliwe było powołanie komisji w skład których weszli członkowie zespołów ekspertów. Najwcześniej, jeszcze przed podpisaniem porozumienia między Rządami Polski i Białorusi, a na podstawie *Deklaracji o współpracy kulturalnej i edukacyjnej* z 18 listopada 1992 r., powstała „Komisja Konsultacyjna Polsko-Białoruska ds. Dziedzictwa Kulturalnego”, na czele której stoją: Pełnomocnik Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą i Pełnomocnik Rządu Republiki Białoruś Przewodniczący Państwowej Inspekcji ds. Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego. W jej skład wchodzi cztery zespoły ekspertów z głosem doradczym: ds. zabytków nieruchomych, ds. zabytków ruchomych, ds. archiwów i ds. bibliotek. Ostatni, ze strony polskiej, działa pod przewodnictwem autorki niniejszego artykułu, a ze strony białoruskiej – Galiny Kirijewej (do 2007 r. Tacciany Roszczyzny) – kierujących Działem Rzadkich Ksiąg Biblioteki Narodowej Białorusi. Zadaniem członków Komisji, którzy powinni według Porozumienia spotykać się dwa razy w roku (kolejno w Polsce i na Białorusi)¹⁶, jest inspirowanie i ustalanie kierunków badań w zakresie dokumentacji dziedzictwa piśmienniczego. Między innymi z inicjatywy ekspertów zostały zorganizowane przez stronę polską dwie konferencje o charakterze międzynarodowym, w roku 1994 r.¹⁷ i w roku 2008¹⁸, poświęcone dziejom i rekonstrukcji księgozbiorów Radziwiłłów w Nieświeżu. Zaś strona białoruska zapraszała badaczy z Polski na odbywające się w Bibliotece Narodowej Białorusi, regularnie od 1998 r. w dniu 15 września (dzień utworzenia Biblioteki) na tzw. *Knihaznauczyja czytannja*. Prezentowane na nich ustalenia powstałe w wyniku badań nad książką i biblioteką są bardzo cenne, mimo różnic historycznych, nieraz ideologicznych, czy politycznych i ukazują się drukiem w serii „Knihaznauczyja czytannja” z podtytułem seminarium. Polska strona zapewniła pracownikom Biblioteki Narodowej Białorusi staże w Bibliotece Narodowej w Warszawie w zakresie konserwacji książki i opracowania starych druków. Obie strony wspomagają kwerendy biblioteczne i archiwalne, wymieniają się wydawnictwami i informacjami na temat poloników i białoruteników oraz informują o stanie zachowania zabytków piśmiennictwa.

¹⁵ Szerz. zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą ze wschodnimi sąsiadami*, [w:] *Z badań Nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*, t. 19: *Studia i materiały*, red. J. Wojakowski, Warszawa 1999, s. [159]-166.

¹⁶ Z różnych przyczyn spotkania odbywają się nieregularnie.

¹⁷ *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji. Olsztyn 6-7 października 1994 r.*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 1995; *Polskie Dziedzictwo Kulturalne. Ser. B. Wspólne Dziedzictwo*. Ministerstwo Kultury i Sztuki Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Za Granicą.

¹⁸ Organizatorem międzynarodowej konferencji była Biblioteka Narodowa, pod patronatem i ze środków Ministerstwa Kultury Departamentu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Materiały ukażą się w „Roczniku Biblioteki Narodowej” w 2010 r.

Na podstawie *Porozumienia między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezpowrotnie przemieszczonych podczas II wojny światowej* zawartego 25 czerwca 1996 r. powołano 15 grudnia tego roku „Międzyrządową Komisję Polsko-Ukraińską do spraw ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezpowrotnie przemieszczonych podczas II wojny światowej”¹⁹. Do podstawowych kierunków działalności „Komisji” należą: 1. *Poszukiwania, ewidencja oraz identyfikacja dóbr kulturalnych, będących przedmiotem poszukiwań każdej z Umawiających się stron oraz wzajemna informacja*; 2. *Przygotowanie wniosków badawczych dotyczących roszczeń do dóbr kultury, przedstawionych przez obie Umawiające się Strony* (Art. 3)²⁰. Dla realizacji powyższych celów, podobnie jak w przypadku „Komisji Polsko-Białoruskiej” powołano polsko-ukraińskie zespoły ekspertów do: archiwaliów historycznych, zasobów bibliotecznych i dzieł sztuki. W sprawach bibliotecznych, podobnie jak i w innych, chodzi o poszukiwanie, rejestrację i zabezpieczenie wszystkich, nie tylko utraconych i przemieszczonych w czasie II wojny światowej, zbiorów interesujących obie strony. Dla Polski jednym z ważniejszych punktów w rozmowach i działaniach jest uregulowanie sprawy Biblioteki „Ossolineum”. Dlatego na pierwszym spotkaniu Komisji, które odbyło się we Lwowie w dniach 14-16 maja 1997 r., postanowiono powołać osobny zespół ekspertów ds. Ossolineum²¹.

Najpóźniej powstała Polsko-Litewska Komisja Konsultacyjna ds. Wspólnego Dziedzictwa Kulturalnego. W zamierzeniu jej członkowie mieli spotykać się dwa razy w roku, raz w Polsce, raz na Litwie, w rzeczywistości posiedzenia odbywały się rzadziej. Jednym z ważniejszych wspólnych projektów jest utworzenie wirtualnej „Biblioteki Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Spotkania robocze specjalistów obu stron w tej sprawie przewidziane jest na luty 2010 r. Trwa wymiana wydawnictw, informacji o archiwaliach dotyczących spuścizny piśmienniczej, współpraca w badaniach proveniencyjnych interesujących obie strony.

Współpraca z Rosją opiera się na „Porozumieniu o współpracy w dziedzinie ujawniania i zwrotu dóbr kultury przemieszczonych na obszar drugiego państwa” pomiędzy Pełnomocnikiem Rządu Rzeczypospolitej Polskiej a Pełnomocnikiem Rządu Federacji Rosyjskiej w Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Dziedzictwa Kulturalno-Historycznego, członkiem Państwowej Komisji ds. Restytucji Dóbr Kultury, na podstawie której pracuje Polsko-Rosyjska Komisja Ekspertów, ale w jej skład nie wchodzi bibliotekarze²².

¹⁹ *Porozumienie poprzedził Traktat między Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z dn. 18 maja 1992 r. oraz podpisanego w tym samym dniu Porozumienia wstępnego między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy w sprawie współpracy kulturalnej i naukowej*, szerz. zob. B. Bieńkowska, *Działalność „Międzyrządowej Komisji Polsko-Ukraińskiej do spraw ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej” w zakresie bibliotek (1996-1997)*, [w:] *Z Badań*, s. [153]-158.

²⁰ Cyt. za B. Bieńkowska, *ibidem*, s. 154.

²¹ Zob. *ibidem*, s. 156-157; J. Miler, *Współpraca Biura*, s. 162; M. Matwijów, *Kontakty Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu z Lwowską Naukową Biblioteką im. W. Stefanika w powojennym pięćdziesięcioleciu*, [w:] *Z Badań*, s. [167]-177.

²² J. Miler, *Współpraca Biura*, s. 160.

Na uwagę zasługują również inicjatywy Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego, na przykład zorganizowana w 1997 r. konferencja *Z problemów ochrony europejskiego i narodowego dziedzictwa piśmienniczego*, której celem było podsumowanie prac instytucji rządowych, bibliotek i osób prywatnych w zakresie dokumentacji i ochrony historycznych za wschodnią granicą Polski. Towarzystwo wsparło również międzynarodową konferencję zorganizowaną w październiku 2001 r. przez Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Śląskiego na temat *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI-XX wiek). Paralele i różnice*. Materiały pokonferencyjne zawierające opis prywatnych kolekcji, not proveniencyjnych bibliotek urzędowych, stowarzyszeń naukowych i kościelnych zostały opublikowane w Katowicach w 2004 r.²³ Oddział Towarzystwa w Krakowie wraz z Uniwersytetem Jagiellońskim firmował międzynarodowe przedsięwzięcie zespołu pracowników Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Jagiellońskiego pod kierunkiem prof. Marii Kocójowej, polegające na opracowaniu w latach 1997-1998 elektronicznej bazy danych *Rękopisy polskie w zbiorach wileńskich*²⁴.

Prace dokumentacyjne i badawcze prowadzone są również z inicjatywy uczelni. Godna odnotowania jest już długa, bo sięgająca roku 1994, tradycja współpracy księgoznawców polskich i ukraińskich z Krakowa i Lwowa. Wyniki badań dotyczące książek, czasopism i bibliotek tych miast, Galicji Wschodniej a nawet Wileńszczyzny, są prezentowane na cyklicznie organizowanych, przez Katedrę Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie i Lwowski Uniwersytet im. Iwana Franki, konferencjach a następnie wydawane drukiem²⁵.

Ważne są badania księgozbiorów prowadzone przez indywidualnych badaczy. W okresie międzywojennym ukazało się opracowanie Edwarda Chwalewika, które jest podstawą do badań zbiorów w ówczesnych granicach Rzeczypospolitej²⁶. Syntetyczne opracowanie księgozbiorów istniejących w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Renesansu i Baroku zawdzięczamy Marii Topolskiej²⁷. Znakomitym znawcą problemów książki i bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej, będących obecnie w granicach Republiki Ukrainy jest Edward Różycki. Przykładem może być oparte na bogatym materiale archiwalnym opracowanie *Alembekowie i ich księgozbiory*²⁸.

W 2008 r. ukazało się cenne opracowanie autorstwa Jolanty Gwóźdź i Edwarda Różyckiego, przedstawiające znaczenie i funkcje jednego z najważniejszych księgozbiorów

²³ *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich Rzeczypospolitej*, pod. red. J. Gwóźdź, J. Malickiego, Katowice 2006, seria: *Biblioteka Śląska*, vol. 1, red. ser. J. Malicki.

²⁴ Szerz. zob. M. Kocójowa, *Elektroniczna dokumentacja europejskiego dziedzictwa piśmienniczego Litwy i Polski*, [w:] *Z Badań*, s. [191]-197.

²⁵ J. Szocki, *Książki, czasopisma i biblioteki w Krakowie i Lwowie w XIX i XX wieku jako przedmiot aktualnych zainteresowań polskich i ukraińskich księgoznawców*, [w:] *Z Badań*, s. [199]-206.

²⁶ E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 2 Warszawa 1927.

²⁷ M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984.

²⁸ E. Różycki, *Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*, Katowice 2001, seria: *Prace Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach* 1995, Katowice 2001.

kościelnych w kulturze dawnego Lwowa – Biblioteki Katedralnej²⁹. Autorzy dokonali charakterystyki treściowej i typograficznej zasobu XVI-wiecznych druków w zbiorach tej Biblioteki oraz zamieścili katalog zawierający 628 opisów bibliograficznych uzupełnionych cytatami bibliograficznymi, skróconym opisem oprawy oraz sygnaturą Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, w której obecnie się znajdują. Korzystanie z katalogów ułatwiają indeksy. Badania wskazały także na konieczność szybkiej konserwacji części kolekcji, która jest w złym stanie fizycznym.

Księgozbiorami, które znajdują się obecnie na terytorium Republiki Białoruś, a w wcześniej znajdowały się w granicach Rzeczypospolitej zajmuje się Lidia Kowkiel. Opierając się na bogatej i rzetelnie przebadanej dokumentacji, opisała ponad sto kolekcji domowych zgromadzonych przez różne warstwy społeczne na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX w.³⁰ Olga Rabczun zajęła się kolekcjami, które trafiły do Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W.I. Wernadskiego w Kijowie³¹.

Jak wynika z powyższego skrótowego przeglądu dotychczas prowadzonych badań i ich rezultatów w postaci publikacji, już w dużym stopniu pozwalają odtworzyć mapę kultury piśmienniczej na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Jednak do jej pełnego obrazu jeszcze długa droga. Konieczna jest dalsza penetracja z autopsji zasobów archiwów, bibliotek i muzeów, zarówno polskich, jak i obcych, także pod kątem słabo dotąd rozpoznanych źródeł, np. związanych ze sprawami majątkowymi. Należy rozszerzyć kwerendę w kierunku uwzględnienia zasobów innych miast Ukrainy, Białorusi i Litwy z jednej strony, z drugiej zaś w kierunku wykorzystania bogactwa źródeł przechowywanych na terenie Rosji, zwłaszcza w Sankt Petersburgu, Moskwie i Charkowie.

Ważna jest także współpraca księgoznawców z archiwistami, wymiana informacji na temat dokumentacji bibliotecznej przechowywanej w archiwach naszych sąsiadów, jej udostępnianie zarówno w tradycyjnej formie, jak i elektronicznej. Digitalizacja rękopisów i druków pozwoli na wskazanie miejsca przechowywania większych fragmentów bądź pojedynczych egzemplarzy z rozbitych (rozproszonych) kolekcji i ich wirtualną rekonstrukcję i scalenie, a jeśli chodzi o biblioteki już nieistniejące to może pomóc odtworzyć w formie pełnej przynajmniej jej dokumentację (inwentarz, katalog, wykaz nabytków). Należałoby zintensyfikować wymianę wydawnictw i informacji na temat własnych zbiorów na płaszczyźnie świadczeń międzybibliotecznych. Informatorami o rodzinnych księgozbiorach mogą być również repatrianci z Kresów Wschodnich, których jak najszybciej trzeba objąć badaniami.

Wzajemnej pomocy i współpracy sprzyja międzynarodowa sytuacja polityczna i poczynania władz poszczególnych krajów. Polska wykorzystwała przychylną atmosferę do

²⁹ J. Gwioździk, E. Różycki, *Druki XVI w. w zbiorach Biblioteki Katedralnej we Lwowie*, Warszawa 2008.

³⁰ L. Kowkiel, *Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 2005. Prace Monograficzne nr 429 Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

³¹ O. Rabczun, *Rodowa biblioteka Urbanowskich i Starzyńskich*, [w:] *Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*, red. J. Soszyński, t. 3, 2009, s. 197-209.

działań na rzecz ochrony swojego dziedzictwa powstałego w historycznych granicach państwa ale także przemieszczonego nie tylko w wyniku wydarzeń wojennych. Wyraźnie widać, że intensyfikacja prace nad rejestracją, opisem i konserwacją dziedzictwa za wschodnią granicą nastąpiła po powołaniu Biura Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego Za Granicą w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Biuro wytycza kierunki badań nad spuścizną piśmienniczą i chroni ją, wydaje publikacje na wysokim poziomie merytorycznym w estetycznej formie zewnętrznej, dofinansowuje sesje i konferencje poświęcone księgozbiорom historycznym oraz kwerendy biblioteczne i archiwalne. Wzrosła także liczba badań osób prywatnych nad kulturą książki na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej do 1939 r., a ich wyniki stały się podstawą przewodów doktorskich i habilitacyjnych.

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

LIBRARIES FROM THE EASTERN BORDERLANDS OF POLAND.
STATE OF RESEARCH AND RECOMMENDATIONS

SUMMARY

Whirlwinds of history over the centuries have resulted in the relocation and scattering of Polish libraries, and changes in their ownership. For that reason, it is especially important to undertake research efforts beyond Poland's current eastern border (in Lithuania, Belarus, Ukraine, Russia) in order to discover the contents of various types of libraries, both institutional and private. That will allow the documentation of literary culture within the borders of the old Polish Commonwealth, a culture which is also part of the common heritage of the four mentioned countries. This essay points out the possibilities of discovering and publicizing information about library sources, and names the documents regulating work in this area and the institutions charged with the documentation and preservation of Polish literary heritage.

The publication achievements of the Department of Polish Cultural Heritage Abroad are discussed in connection with libraries in the eastern territories of the Commonwealth, including manuscript inventories and library catalogs. A review is made of other publications reporting on the result of searches for Polonica in archives, libraries and museums beyond the eastern border.

A summary is given of the results to date of activities of the Polish-Belarusian Consultative Commission for Cultural Heritage, and the Polish-Lithuanian Group of Experts in Cultural Heritage in the sphere of preserving Polish literary heritage. This is greatly facilitated by the participation of the author as a consulting expert in the work of these commissions. The work of the Polish-Ukrainian Consultative Commission for Cultural Heritage is discussed on the basis of existing analyses. This will serve as an indication of future directions of documenting literary heritage of the old Commonwealth and the Republic of Poland up to 1939.

Translated by Thaddeus Mirecki